

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ САМОДЕПРИВАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається необхідність вивчення процесу психологічної самодепривації психіки суб'єкта. Стверджується, що причиною самодепривації є емоційно-батьківська депривація, відчуження особистості, що формується, від значущих об'єктних стосунків. Енергетичне джерело – потяг до смерті. Процес самодепривації проходить кілька стадій, результатом яких є утворення деструктивних особистісних особливостей, що виявляються у різноманітних формах життєдіяльності людини.

Ключові слова: психічна депривація, відчуження, потяг до смерті, потяг до життя, деперсоналізація, психологічна самодепривація.

Постановка проблеми

Розвиток України як демократичної країни передбачає значні зміни в напрямі гуманізації суспільства, соціально-психологічного оздоровлення нації, що вимагає від особистості істотних внутрішніх трансформацій. Між тим, період економічної кризи, яку переживає наша країна, призводить до соціальної і духовної нестабільності суспільства, що ускладнює процес адаптації до нового темпу життя.

Сучасна психологія знаходиться в стані пошуку нових концептуальних підходів, особливо в площині визначення взаємозв'язку двох сфер діяльності — науки і практики. Як писав академік А. Лосєв, «наука, звичайно, не є життя, але — усвідомлення життя .... Життя не потребує науки і в діалектиці. Життя саме породжує з себе науку й діалектику. Немає життя, немає правильного сприйняття життя, — не буде нічого доброго і від діалектики, і ніяка діалектика не врятує вас, якщо живі очі ваші — до діалектики — не побачать справжньої дійсності, що зобов'язує вас» [3, 39]. Достовірне, узагальнене знання про людину, що саме по собі існує в культурі у вигляді наукових текстів, не може стати змістом інформації про іншу людину. Воно має бути трансформовано особливим чином.

Предметом вивчення практичної психології є індивідуальність, неповторність психіки людини та конкретних обставин її життя. При цьому практична психологія ставить своїм завданням не тільки вивчення індивідуальності людини, а й обґрунтування можливостей і способів впливів на нього з метою актуалізації особистісного потенціалу людини. Проблему ефективних методів надання психологічної допомоги суб'єкту порушували вітчизняні вчені: О. Бондаренко, М. Боришевський, Н. Каліна, Л. Карамушка, Г. Ложкін, С. Максименко, Н. Максимова, В. Панок, М. Пірен, О. Саннікова, В. Семиченко, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін. Рішення проблеми надання психологічної допомоги особистості в розвитку певних якостей та здібностей, необхідних для успішної адаптації в сучасному світі, прогнозує потребу подальшого опрацювання питань особистісної трансформації, а також теоретико-методологічного обґрунтування методів, що забезпечують ефективний рівень саморозвитку й самовдосконалення.

Виклад основного матеріалу

Поняття «психологічна самодепривація» стосовно особистості не можна розглядати у відриві від трактування поняття «депривація». Найбільш часто поняттям «депривація» (англ. *deprivation*) позначають втрату чого-небудь, позбавлення чогось, обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб. Тут мова йде не про фізичні, а виключно про недостатнє задоволення основних психічних потреб (психічна депривація).

Важливо відзначити, що термін «психічна депривація» багатьма авторами використовується подвійно: з одного боку, для позначення реального обмеження умов життя та функціонування, а з іншого, для позначення психічного стану, що виникає внаслідок подібних обмежень. Крім цього, важливим уточненням у визначенні поняття «депривація» є також проведене деякими дослідниками розрізнення між ситуацією, коли людина з самого народження позбавлена певних стимулів, в наслідок чого деякі значущі потреби взагалі не виникають, і ситуацією, коли потреба вже виникла, а потім предмет потреби став недоступний. Першу ситуацію називають «привація», тобто відділення, а другу — депривація.

Розглядаючи проблему психічної депривації, відзначимо, що чим молодший вік дитини, що пережила емоційну ізоляцію, тим більше деструктивні для особистості наслідки. Суб'єктивно психічна депривація переживається як відчуження від світу значущих людей. У психології поняття відчуження вперше використовувалося З. Фрейдом, згідно з яким виток відчуження кореняться в ранньому дитинстві в результаті емоційної депривації дитини, відсутності теплого ставлення до нього з боку близьких, в першу чергу матері. За З. Фрейдом, феноменологічні відчуження виражається: 1) у дереалізації — невротичної втрати суб'єктом почуття реальності, що відбувається, 2) у деперсоналізації — втрати своєї індивідуальності. Сферу застосування цього поняття розширив Е. Фромм, який показав, що відчуження виступає в шести формах: 1) відчуження від потреб, 2) від своєї праці, 3) від природи, 4) від держави; 5) від інших; 6) від себе.

Процес інтеріоризації в ранньому онтогенезі зачіпає всебічно розвиток особистості, кудивходить і образ взаємин. Відчуження з боку матері сприймається індивідом як певний штамп, програма ставлення до себе, яка згодом реалізується, проєктуючись зовні й обмежуючи можливості суб'єкта у формуванні позитивної самооцінки, почуття самоповаги, корисності суспільству, у створенні близьких стосунків. Зовнішня депривація, відчуження стає внутрішнім особистісним інтроектом, суб'єкт депривує, відчужує самого себе. Домінуючим стає потяг до смерті, до самознищення.

Феномен психологічної самодепривації як компонент потягу до смерті розглядався багатьма вченими (Л. Бюхнер, Г. Гегель, Демокрит, І. Кант, Ж. Ламетрі, М. Монтель, Л. Фейєрбах, К. Ясперс та ін.), виражається в неможливості відчувати себе щасливим, в інертності почуттів, думок, дій [4].

Аналіз філософського підходу до досліджуваної проблеми дозволив визначити характеристики феномена самодепривації, а саме: відчуття безнадійності, безвихідності, розчарованості життям, розуміння беззмістовності існування. Фізичному омертвінню зазвичай передують психологічне, яке виражається у відчутті «глухого кута життя», почуттях непотрібності, психологічної самотності, розчарованості, відчаю. Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що явище психологічної

самодепривації у філософських концепціях розглядається як неможливість відчувати щастя, насолоду, любов, взамін чого виникає омертвіння почуттів, думок, внутрішнє зло (ворожість, байдужість, зневіру, втрата інтересу до зовнішнього світу та життя, втрата самоідентичності, відчуття самотності).

У психологічній науці та практиці феномен самодепривації розглядався в працях А. Баканова, Є. Головахи, О. Кроника, С. Чебанова, Ф. Василюка, П. Гуревича, Т. Яценко та ін. Самодепривацію можна охарактеризувати як потяг до смерті і саморуйнування (М. Кляйн, Г. Мюррей, Дж. Рейнгольд, С. Кант, Е. Фромм, З. Фрейд, К. Хорні та ін.), «соціальну смерть» (Дж. Морено та ін.); «соціальне відчуження» (А. Баканов, Є. Головаха, А. Кемпинський та ін.); як наслідок психологічної травми (З. Фрейд, І. Ялом та ін.); «програмовану поведінку» (Е. Берн, Я. Стюарт, В. Джойнс, М. Джеймс та ін.). Неоднозначність тлумачення феномена самодепривації зумовлює необхідність систематизації існуючих досліджень, що дозволить більш повно і адекватно окреслити зміст поняття.

Як зазначалося вище, переважна більшість вчених Г. Мюррей, Дж. Рейнгольд, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні розглядають самодепривацію як несвідоме прагнення до смерті і деструктивності. У психіці кожної людини міститься певна кількість енергії, що активізує дію психіки; мета будь-якої форми активності індивідуума полягає в зменшенні напруги, що викликається неприємним для нього накопиченням цієї енергії. Психічна енергія може існувати в двох різних станах: а) у стані спокою, в якому — подібно фехнеровському принципу Констанції — панує гармонія, б) в стані збудження, тиску, сили, які через дисгармонію в психічному апараті викликають прагнення до розрядки, вимагаючи створити гомеостаз. Згідно з З. Фрейдом, психічний апарат завжди прагне до рівноваги і функціонування на низькому енергетичному рівні. Психічна енергія розглядається як щось, що може збільшуватися або зменшуватися в результаті порушення або відтоку. Прикладом енергетичного порушення є афект чи сильна емоційна реакція [6].

Якщо будь-яке уявлення призводить до значного посилення емоційного збудження, в індивіда є кілька можливостей, цілком конструктивних, щоб з ним упоратися: за допомогою рухової активності (наприклад, спорт), асоціативним шляхом (творчість) або за допомогою «абсорбції» (поглинання, витіснення). В останньому випадку, при емоційному перезбудженні, коли виникає небезпека для «Я» опинитися у владі загрози уявлень, в дію вступають особливі механізми, що служать захисту свідомості, завдяки яким відбувається відведення надлишку психічної енергії і уявлень. Тому дані механізми отримали назву — захисні. У випадку, коли індивіду доводиться часто вдаватися до захисту психіки від травмуючих переживань, відбувається накопичення, згущення, запруження психічної енергії. При цьому блокуються лібідні потреби (інстинкти життя), надаючи можливість діяти енергії мортідо. У подальшому на спрямованість мортідної енергії впливає соціум, виховання, характер суб'єкта, який формується. Залежно від різних факторів деструктивна енергія може направлятися або зовні, або всередину. У першому випадку ми маємо справу з агресією, у другому — з аутоагресією, результатом якої є самодепривація.

Енергія мортідо, інстинкти смерті (Танатос), — лежать в основі всіх проявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Проте З. Фрейд вважав їх біологічно обумовленими і такими ж важливими в регуляції людської поведінки, як і інстинкти жит-

тя. Він вважав, що інстинкти смерті підкоряються принципу ентропії (тобто закону термодинаміки, згідно з яким будь-яка енергетична система прагне до збереження динамічної рівноваги). Однак, якщо детермінантою поведінки індивіда стають деструктивні тенденції, то активність суб'єкта завжди буде пов'язана з прагненням до смерті, руйнуванням живого, за допомогою різного роду психологічних аддикцій, формування хибної самості, порушення ідентичності, девіантної чи делінквентної поведінки тощо.

Психологічна самодепривація проявляється в ненависті, ревнощах, заздрості, жадібності, агресивності, згідно з Д. Віннікоттом, М. Кляйн, М. Малер, К. Хорні, А. Фрейд. Ці почуття формуються в ранньому дитинстві, коли потреби дитини фруструються лібідними об'єктами, позбавляючи відчуття любові і породжуючи розчарування, тривогу, страх. Амбівалентні почуття до матері, що виникають, детермінують дію механізму відшкодування: агресія, спрямована на об'єкт, обертається на самого суб'єкта. З'являється досить стійке відчуття провини, яке завжди поруч з самопокаранням. Почуття провини може виражатися в аскетизмі, соціальних обмеженнях, психосоматичних захворюваннях. У чуттєвої сфері суб'єкта з'являються відчуття непотрібності, небажаності, байдужості, що надалі готують ґрунт для розвитку депресивних станів, крайнім вираженням яких є суїцид [1–2].

Розглянемо більш детально процес розвитку самодепривації, взявши за основу концепцію особистості З. Фрейда.

Як відомо, фрейдівська теорія раннього дитячого розвитку включає до себе чотири стадії, три з яких дитина проходить у перші п'ять років. За цей догенітальний період майже повністю формуються базові риси особистості, зокрема і самодепривація. Особливу роль при цьому відіграє процес задоволення чи незадоволення життєво важливих потреб, що залежить від найближчого соціального оточення.

Перша оральна стадія розвитку характеризується глибоким контактом між дитиною та матір'ю. Головне завдання полягає у формуванні основних установок — залежності, незалежності, довіри й опори щодо інших людей. Переживання задоволення / незадоволення потреб акцентуються на модусі поглинання. Властивий немовлятам природжений канібалізм, метою поглинання ставить не стільки їжу, скільки об'єкт, який її дає. У дійсності мати не завжди може бути поруч і реально задовольняти всі потреби дитини. Первинні фрустрації, які пов'язані з відсутністю задоволення об'єкта, змушують новонародженого переживати свою безпорадність, викликаючи відчуття страху знищення. Захисні реакції у вигляді фантазій допомагають на деякий час замінити мати в її відсутність. Однак це аутоеротичне, уявне переживання задоволення стає доступним тільки через наявність реальних глибоких контактів немовляти з матір'ю. Якщо ж цей складний процес по'єднання матері і дитини не відбувається, дитина постійно коливається між станами повного блаженства і станом фрустрації, що супроводжується страхом смерті.

У цьому випадку діяльність фантазії прирікає на частковий або повний розпад, стійке відчуття буття не розвивається, а дезінтегроване подання, в кінцевому підсумку призводять до розвитку психотичних станів або важких психосоматичних захворювань. Переживання модусу поглинання надалі поширюються на багато інших функцій, зокрема на поповнення, вдосконалення особистості, на процес ідентифікації, порушення якого веде до втрати «Я». Отже, негативний досвід переживань

на оральної стадії є першою сходинкою на шляху до самодепривації, накопичуючи симптоми аутизму, негативізму, неприйняття, відкидання. З'являється відчуження від потреб.

Від наступної анальної стадії залежить формування активності й пасивності, однієї з пар протилежності в психічному житті. Дитині ще не відомі ані сором, ані збентеження, і з усією грандіозністю свого нарцисизму вона надає частинам свого тіла велику цінність. Тому утримує фекалії з метою отримання задоволення, а, віддаючи їх, підносить матері перший подарунок, який повністю оплачений з власних коштів. Спосіб, яким батьки привчають дитину до туалету, впливає на його більш пізніше особистісний розвиток. Дитина вчиться розмежовувати вимоги «Ід» (негайне задоволення бажання) і соціальні обмеження, які виходять від батьків. Всі майбутні форми самоконтролю й саморегуляції беруть початок у анальної стадії.

Посилення агресивності дитячої моторики, що виявляється в розкиданні і киданні речей, ударах, в явному задоволенні від агресивного самоствердження і опору в поведінці можна розглядати як ознаку того, що дитина переходить до анальної стадії. Конфлікт між його волею і волею матері стає очевидним. Цей конфлікт змушує дитину, з одного боку, пристосовуватися до бажань матері зі страху втратити її кохання. З іншого боку, дитина намагається їй протидіяти, намагаючись підпорядкувати собі мати, насолодитися своєю владою і її безпорадністю, «помститися» їй за всілякі фрустрації. Задоволення від пристосування в подальшому призводить до нерішучості, інертності, пасивності, як в об'єктних відносинах, так і в поведінці в цілому. Задоволення від впертості веде до персеверуючої і насильницької активності, не терпить перешкод і супроводжується ворожістю до того, хто заважає. Обидві риси разом виявляються в тенденції постійно починати якусь справу, але тут же його кидати і повторювати так по кілька разів. Анальна персеверація, як правило, не продуктивна, проявляється зазвичай щодо неприємної або маловажної роботи і обов'язків, причому людина відчуває задоволення від думки, що вона має особливо високо розвинені моральні почуття і перевершує інших людей. Виникають і закріплюються ідеї самодосконалості й прагнення до влади. Отже, другий ступінь розвитку самодепривації привносить такі риси: 1) почуття самотності, пригніченості, 2) відчуття переваги над іншими. У цілому відчуження від потреб посилюється і з'являється відчуження від своєї діяльності, від своєї праці.

Основним завданням третьої стадії є ідентифікація дитини з дорослими тієї ж статі, які виступають у ролі зразка для наслідування. Якщо база самодепривації вже підготовлена, то й процес ідентифікації буде утруднений, завдяки чому дитина протистоїть інтерналізації основних моральних принципів, ціннісних орієнтацій, норм, правил поведінки в суспільстві. Спостерігається процес розвитку відчуження від батьків, ширше — від суспільства, від держави. Закладаються основи девіантної поведінки.

У латентному періоді дія самодепривації спостерігається в пасивному або активному небажанні дитини вчитися й спілкуватися з однолітками. У школі йому нецікаво, у позитивні результати своєї праці він не вірить, з'являється бажання бродяжити. Від однолітків депривована дитина намагається або відгородитися, або агресивно їх придушити, нав'язуючи їм свою владу. На цьому ступені відчуження від діяльності, від моральних засад суспільства закріплюється і з'являється відчуження від інших.

У пубертаті відбувається новий виток розвитку самосвідомості. Дуже важлива для підлітка з боку близьких рідних і друзів позитивна оцінка як його особистісних якостей, так і наслідків його діяльності, незважаючи на властиве підліткам заперечення і схильність до самокритики. Дитина, яка виросла в умовах емоційної депривації, позбавлена внутрішнього позитивного підкріплення. Заперечення посилюється, поступово переходить у нелюбов до себе і в ненависть до довколишніх. Підліток не бачить сенсу в житті, з'являються думки про суїцид. Виникає відчуження від самого себе.

Надалі людина перестає позитивно ставитися до життя, стає жертвою неврозів і психічних порушень, в його свідомості виникає прагнення до смерті, до руйнування. Але й такої особистості важко винести факт фундаментальної самотності й почуття власної нікчемності. Щоб полегшити свої страждання, депривована особистість егоїстично використовує інших як засіб підвищення самооцінки, джерело перестраховки і щита, що оберігає від почуття повної внутрішньої порожнечі.

Згідно з Т. Яценко, психологічна самодепривація на рівні спілкування виражається в проявах психологічної імпотенції — руйнуванні контактів з іншими людьми (заздрість, неадекватне сприйняття партнера, крайня інтровертність, відхід від реальності під дією заміщення, почуття приниженості, меншовартості). Т. Яценко зазначає, що тенденція до самодепривації проявляється в сталому відчутті себе незадоволеним, скривдженим, нещасним, а в реальних діях — у відчуженості від соціального життя, неусвідомлюваної тенденції нанесення шкоди власної персони тощо [7].

Психологічна праця не дає нам можливості безпосередньо спостерігати дії людських інстинктів. Що ми можемо спостерігати, так це дія деяких імпульсів, через які народжуються страхи, тривожність, конфлікти, агресія, ненависть, ревності, жадібність, формується асоціальна поведінка і діяльність людини. Ми спостерігаємо процеси трансформації несвідомих бажань в усвідомлений страх, в перебільшену свідому любов тощо.

Згідно з дуалістичною теорією інстинктів, два базових потягу завжди змішані один з другим. Природа цього змішання і події, які здатні змінити співвідношення сил кожного із інстинктів дуже важливі, але ми як і раніше, знаємо про це дуже не багато.

Висновки

Узагальнюючи вищесказане, ми припускаємо, що характер первинних об'єктних відносин, програма дитячо-батьківських взаємодій визначають домінування інстинктивного потягу. Імпотування психіки суб'єкта, блокування лібідних інстинктів призводить до формування тенденції до психологічної смерті як базової особистісної установки, що виражається в різних формах самодепривації особистості.

У нашому дослідженні психологічна самодепривація визначається як процес, обумовлений дією сукупності психологічних механізмів, які пов'язані єдиною функцією. Сутність складових процесу можна визначити через цілісний глибинно-психологічний аналіз змісту психіки індивіда.

Опис механізму функціонування та форм прояву процесу психологічної самодепривації психіки суб'єкта виступає, на наш погляд, необхідною умовою ефективною корекції особистісних особливостей, задіяних в комунікативних взаємодіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кляйн М. Развитие в психоанализе / М Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райвери, П. Хайманн, И. Романов. — М. : Академический проект, 2001. — 512 с.
2. Кохут Х. Восстановление самости / Х. Кохут ; пер. с англ. — М., Когито-Центр, 2002. — 316 с.
3. Лосев А. Ф. Философия имени. Самое само: сочинения / А. Ф. Лосев. — М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. — С. 29-204
4. Философский энциклопедический словарь / под ред. : Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. — М. : «Сов. энциклопедия», 1983. — 840 с.
5. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа: в 2-х т. / А. Фрейд ; пер. с англ. и нем. — М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 1999. — Т. 1. — 384 с.
Т. 2. — 400 с.
6. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Страх. Тотем и табу: сборник / З. Фрейд ; пер. с нем. — Минск : Попурри, 1998. — 496 с.
7. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. / Т. С. Яценко. — К. : Вища шк., 2004. — 679 с.

Максименко Е. Г.

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ САМОДЕПРИВАЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается необходимость изучения процесса психологической самодепривации психики субъекта. Утверждается, что причиной самодепривации является эмоционально-родительская депривация, отчуждение формирующейся личности от значимых объектных отношений. Энергетический источник — влечение к смерти. Процесс самодепривации проходит несколько стадий, результатом которых является образование деструктивных личностных особенностей, проявляющих в разнообразных формах жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: психическая депривация, отчуждение, влечение к смерти, влечение к жизни, деперсонализация, психологическая самодепривация.

Maksimenko O.

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL SELFDEPRIVATION PERSONALITY

The article discusses the need to study the psychological process of psyche self-deprivation subject. Argued that the reason is self-deprivation emotional parental deprivation, alienation of the emerging personality of significant object relations. Energy source – the death instinct. Self-deprivation process goes through several stages that result in the formation of destructive personality traits manifested in various forms of human activity.

Key words: mental deprivation, alienation, death drive, attraction to life, depersonalization, psychological self-deprivation.